

Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije,
Podgorica, Crna Gora

DOI 10.5937/kultura1858134Z

UDK 26-32 Шабатај Цви

26-877-3"16"

originalan naučni rad

MEDIJSKE INTERPRETACIJE DJELOVANJA SABATAJA CEVIJA I KRIPTO-JEVREJSKE ZAJEDNICE DÖNMEH NA BALKANU

Sažetak: Osnovna tema rada je analiza istorijskih izvora i zapisa, člana i knjiga o životopisu Sabataja Cevija, sefardskog rabina rođenog u Smirni (današnjoj Turskoj), ali iz porodice romaniotskih Jevreja iz Patre, te (preciznije) njegovog političkog i duhovnog djelovanja na Balkanu, i to u Solunu (današnja Grčka) i u Ulcinju (današnja Crna Gora). Analitički fokus rada je usmjeren ka opisu Cevijevog djelovanja u Solunu (1651-1658), i okolnostima formiranja tamošnje kriptojevrejske grupe Dönmehe te njihove kulturne zaostavštine danas. Naročito su interesantne posljednje godine njegovog života u Ulcinju gdje ga je 1673. godine prognao osmanski sultan Mehmed IV. Sabataj Cevi je umro u Ulcinju 1676. godine, i tu je izvjesno sahranjen. Cilj rada je da dodatno objasni sve vjerske i dogmatske dihotomije i denominacije unutar Dönmehe zajednice, kao i razloge njihovog nastanka.

Кljučне riječi: Sabataj Cevi; Sabatajanstvo; Dönmehe; Balkan

Uvod

Ovaj rad se temelji na polazištu da je *knjiga* – prvi medij, odnosno dovoljno refleksivan i metodološki utemeljen da se na osnovu nje(ga) mogu analizirati i dekonstruisati raznolike medijske (re)interpretacije, koje zadiru u istorijske etape koje su, u pogledu kategorijalnosti, često nekomplementarne sa savremenosti. U tom pogledu, njena estetika i izražajnost joj daju dodatni legitimitet u pogledu njene postojanosti kao medija, koji se može fleksibilno secirati i tumačiti na više načina. Ovdje se možemo osvrnuti na tezu Williama Uricchia da medij zapravo simbolizuje *kulturnu praksu*, mnogo više nego što predstavlja običan tekst; ili na Lisu Gitelman koja zapravo konstatuje da je komunikacija – kulturna praksa.¹ Ovaj termin je strukturalno neodvojiv od društvene, socijalne i naučne uloge *knjige*, bez obzira na njene česte zloupotrebe (kojima je sklon svaki medij). Sa druge strane, zariti u problematiku 17. ili 18. vijeka, uz ambiciju da medijska tumačenja ondašnjih fenomena predstavite što autentičnije, doista zahtijeva preciznost i (nužno) distanciranje od svake vrste ambivalentnosti. Zato je raznolikost izvora, gotovo pa, akutna odlika svih onih radova koji su se bavili likom i djelom Sabataja Cevija, te ova tema utoliko predstavlja poseban metodološki izazov.

Sabataj Cevi je rođen 1. avgusta 1626. godine u Smirni, odnosno Izmiru (današnja Turska), u porodici romaniotskih Jevreja iz Patre (današnja Grčka). *Romanioti* predstavljaju najstariju jevrejsku zajednicu na Balkanu. Ranije su se služili posebnim vjerskim obredom koji se naslanjao na *Jerusalimski Talmud*, te jevanskim (judeogrčkim) liturgijskim jezikom, koji se danas zadržao među malim brojem romaniotskih Jevreja. Njihovo ime se veže za naziv *Ρωμαῖοι* (Romani; Romeji), kako su označavani nekadašnji stanovnici Vizantijskog carstva. Za razliku od *Sefarda*, koji su govorili judeošpanskim jezikom, i koji počinju naseljavati Balkan krajem XV vijeka, Romanioti su bili balkanski starosjedioci. Prisustvo Jevreja na ovom prostoru se bilježi još od antičkih vremena, dok čuveni jevrejski putopisac Benjamin od Tudele konstatuje, još u XII vijeku, prisustvo *Romaniota* u Patri, Korintu, Tebi, Solunu, Drami, itd.² Nakon istrebljenja najbrojnije romaniotske zajednice u Janjini, u vrijeme Drugog svjetskog rata, i u konačnici, nakon formiranja države *Izrael*, uslijediće njihovo masovno iseljavanje iz Grčke.

U tom smislu je važno konstatovati Cevijevo balkansko porijeklo. On će, pod uticajem svoga oca Mordekaja Cevija (Mordecai

1 Trotter, D. (2013) *Literature in the First Media Age*, London: Harvard University Press, p. 2.

2 Stavroulakis, N. (1990) *The Jews of Greece*, Athens: Talos Press, p. 9.

Zevi), uz posvećeno izučavanje *Talmuda*, postati rabin 1644. godine³, te pod utiskom kabalizma Isaka Aškenazija (Isaac Aškenazi)⁴ i tada popularnog milenarizma, 1648. godine sebe prozvati *mesijom*. Zbog svog učenja, biće isključen iz jevrejske zajednice u Smirni i protjeran od tamo 1651. godine, zajedno sa svojim sljedbenicima. Nakon kraćeg zadržavanja u Carigradu, gdje je od znamenitog propovjednika Abrahama Jahinija (Abraham Yachini) u jednoj knjizi prokazan kao *mesija*, konačno dolazi u Solun, koji će postati centar njegovog vjerskog djelovanja u narednim godinama.

Boravak u Solunu

Tokom svog boravka u Solunu (1651-1658), Cevi će ojačati tamošnju kabalističku zajednicu, i pridobiti veliki broj sljedbenika, naročito među nekadašnjim *maranima*⁵ u Šalom sinagogi. Kako primjećuje Moše Idel, njegova simbolička i harizmatička uloga, te mesijanska propaganda, imala je eshatološki uticaj na tadašnje sefardske Jevreje.⁶ Solun je bio idealno mjesto za Cevi-jeve vjerske aktivnosti, uzme li se u obzir činjenica da je tamošnja jevrejska zajednica bila izuzetno snažna. Ona je brojala oko 22 hiljade ljudi, a samo je u Solunu postojalo trideset sinagoga.⁷ Cevi u početku nije insistirao na svom *mesijanskom samoprovijđenju*, te se uglavnom predstavljao tamošnjim rabinima kao učen čovjek, što je uistinu i bio. Njegovo poznavanje *Talmuda* i jevrejske tradicije, u konačnom ga je zbližilo sa solunskim rabinima. Ipak, na jednom banketu, započevši mističnu ceremoniju vjenačanja sa *Torom*⁸, uz poziv prisutnim rabinima da se istoj povinuju, iniciraće sopstveno izgnanstvo iz Soluna. *Kako bilježi Hajnrih Grac „jezikom Kabale, ovo je trebalo značiti da će se Tora, kći božija, neraskidivo sjediniti sa Mesijom, sinom božijim.”*⁹ Ova simbolika će pratiti Cevija do samog kraja

3 Scholem, G. G. (1973) *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah: 1626-1676*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, p. 111.

4 Isak Aškenazi (1534-1572) – jevrejski kabalista, rabin i mistični pjesnik, Zaslužan za razvijanje *Lurijanske kabalističke škole*.

5 *Marani* (hebr. *anusim* – primorani) su bili pokrštena kripto-jevrejska (sefardska) zajednica iz Španije (docnije naseljena na Balkan), koja je u tajnosti praktikovala judaizam.

6 Idel, M. (2011) *Saturn's Jews: On the Witches' Sabbath and Sabbataenism*, London; NY: Continuum, p. 99.

7 Kastein, J. (1931) *The Messiah of Ismir: Sabbatai Zevi, s.l.*: Viking Press, p. 68.

8 *Petoknjižje* Mojsijevo – sveta knjiga, koja predstavlja osnovnu doktrinu judaističkog moralnog učenja. U jevrejskoj tradiciji, prvih pet knjiga *Starog zavjeta* nazvane su *Tora*.

9 Graetz, H. (2009) *History of the Jews, Vol. 5: From the Chmielnicki Persecution of the Jews in Poland (1648 C.E.) to the Period of Emancipation in Central Europe (c. 1870 C.E.)*, New York: Cosimo, Inc., p. 124.

njegovog života, uzme li se u obzir da je u svojim vjerskim govorima *Toru*, neizostavno, označavao kao sopstvenu *nevjestu*.^{10, 11} Iako se za života Cevi ženio barem četiri puta, Met Goldiš ustvrđuje: „U ovom slučaju nije teško zaključiti da je brak sa neživim skrolom, prema kome je usmjeravao svoju privrženost, bio izvjesna forma erotskog nadomještanja. Sabataj, nesposoban da formira seksualnu vezu sa ženom, tražio je namjesto tog – popredmećivanje simbolike Jevreja koji je u ljubavnoj vezi sa Zakonom...”¹²

Abraham de Boton, prvi rabin Soluna i načelnik tamošnje *Ješive*, donijeće odluku o njegovom konačnom protjerivanju. Cevijev će odlazak, međutim, ostaviti velike posljedice na jevrejsku zajednicu u Solunu. Osim što je (p)ostala djelimično podijeljena, mnoge ugledne porodice, fascinirane Cevijevom mesijanskom koncepcijom, okrenuće se ekscentričnom načinu života. Biće zabilježeni primjeri samozakopavanja ljudi u baštama, prodaje lične svojine, zatvaranja tržnica; sve sa ciljem apsolutnog posvećivanja praćenju i iščekivanju *mesije*.¹³

Nakon kraćeg boravka u Atini, Carigradu i Aleksandriji, biće zabilježeno njegovo kontinuirano djelovanje u Kairu i Jerusalimu (1660-1665), pod pokroviteljstvom bogatog poreznika Rafaela Jozefa Halabija, nakon čega će se uputiti ka Palestini. Tamo će upoznati čuvenog teologa Natana (Aškenazija) od Gaze, koji će se staviti u Cevijevu proročku službu, tvrdeći da je vaskrsli izraelski prorok *Ilija*. Zanimljivo je naglasiti da se grobno mjesto Natana od Gaze, od 1680. godine nalazi u Skoplju (današnja Republika Makedonija).

Kao i u Solunu, Cevi i njegovi sljedbenici biće izopšteni od strane jerusalimskog rabinskog kruga, nakon čega će se uputiti ka Smirni, gdje će se u tamošnjoj sinagogi formalno samoproglasiti za *mesiju*. Od tog trenutka, Sabataj Cevi će, postepeno, dobijati sve veći broj sljedbenika širom Evrope.¹⁴ Na tu okolnost će

10 Scholem, G. G., nav. djelo, str. 148, 161.

11 Met Goldiš konstatuje kako Cevijeva ekscentričnost nije bila slučajna: „Njegova ličnost je odavala nepravilnosti u ponašanju, koje su se docnije razvile u potpune poremećaje, kasnije poznate kao bipolarni ili manično-depresivni sindrom. (...) Ispostavlja se da je Sabataja ovaj poremećaj u mladosti pratio vrlo rijetko, ali ga je sve teže pogađao dok je stario.” (izvor: Goldish, M. (2004) *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, p. 3).

12 Goldish, M. (2004) nav. djelo, p. 5.

13 Lukach, H. C. (1914) *The City of Dancing Dervishes and Other Sketches and Studies from the Near East, s.l.:* Macmillan and Company, p. 200.

14 Kao najeklatantniji primjer, navodi se plan jevrejske zajednice iz Avinjona, u Provansi, iz 1666. godine da emigrira u Izrael, čiju je restauraciju Cevi uveliko najavljavao.

najviše uticati masovni zločini nad hiljadama Jevreja, na prostoru današnje Ukrajine (tada dijela *Poljsko-litvanske unije*), od strane hetmana ukrajinskih kozaka Bogdana Hmeljnickija.¹⁵ Kako bismo bolje sagledali širinu dijapazona Cevijevih sljedbenika, zanimljivo je spomenuti činjenicu da će njega, istovremeno, podržavati holandski rabin Isak Aboab Fonseka i jevrejski ljekar Benjamin Muzafija; prvi je ostao poznat po famoznoj ekskomunikaciji Baruha Spinoze, dok je drugi bio Spinozin sljedbenik.

Kako piše Met Goldiš, razlog Cevijeve onovremene popularnosti bio je višestruk: „Sabataj Cevi bio je čudan čovjek u čudnom vremenu – vremenu rapidnih društvenih, socijalnih, političkih i vjerskih promjena (...) U takvoj atmosferi, brojne ličnosti u jevrejskom, hrišćanskom i muslimanskom svijetu su se izdavale za mesije ili spasioce svijeta.”¹⁶

Povratak na Balkan

Već 1666. godine Sabataj Cevi će se uputiti ka Carigradu, međutim, odmah po njegovom dolasku biće uhapšen i pritvoren, i ubrzo prebačen u državni zatvor na Abidosu (gdje će imati status privilegovanog zatvorenika¹⁷). Pretpostavlja se da iz tog perioda potiče crvena tkanina sa vezanim motivom lava, koja se pripisuje Ceviju, iako neodoljivo podsjeća na Ohmučevićev grb Makedonije.¹⁸ Njegovo hapšenje će dodatno uticati na rast njegove popularnosti u Evropi. Nakon što se sukobio sa poljskim kabalistom i prorokom Nemijom Ha-Koenom, koji ga je posjetio u zatvoru, naći će se ponovo na Balkanu, tačnije u zatvoru u Jedrenima (današnja Turska). Tadašnji veliki vezir (albanskog porijekla) Fazil Ahmed-paša Ćurpilić i sultanov izaslanik (jevrejskog porijekla) i ljekar Mustafa Hajatizaid, svjesni velikog uticaja njegovog vjerskog učenja, iniciraće Cevijev prelazak na islam, u septembru 1666. godine, i to pred sultanom Mehmedom IV, koji će mu zauzvat dodijeliti platu od 150 *piastera* dnevno i titulu *kapidži-baše* (Kapıcı Başı, što je na osmanskom značilo *čuvar dvorskih vrata*). Kako bilježi Aba Solomon Eban, Cevi

15 Armstrong, K. (2001) *The Battle for God: A History of Fundamentalism*, New York: The Random House Publishing Group, p. 25.

16 Goldish, M. (2004) nav. djelo, p. 2.

17 Prostor zatvora će biti luksuzno uređen samo za Cevija, i to po uzoru na kraljevske rezidencije. Hroničar Leib ben Ozer izvorno svjedoči: „Zidovi sobe gdje je sjedio bjehu ogrnuti zlatnim zaštračima, a pod bješe prekriven ćilimima napravljenim od zlata i srebra. Bila je to kneževska soba. (...) Bilo je mnogo soba u tvrđavi, kao u palati turskog kralja.” (izvor: Putík, A. and Veselská, D., *A Textile from Izmir with an Embroidered Lion, Judaica Bohemiae*, No. 43, 2007, p. 211).

18 Putík, A. i Veselská, D., nav. djelo, str. 215.

će, pristajanjem na takav čin, usvojiti muslimansko ime *Azis Mehmed Efendija*.¹⁹

Uprkos velikom negodovanju njegovih sljedbenika širom Evrope, te optužbama za nečuvenu apostazu, u neposrednoj blizini Sabataja Cevija biće formirana mala kripto-jevrejska zajednica, koja će kolektivno preći na islam. Oni će, kasnije, među islamskim svijetom biti prozvani kao *Dönneh*, što na turskom znači *konvertiti*.²⁰ Ipak, u narednim godinama, ova zajednica će tajno upražnjavati i judaizam, nakon čega će Sabataj Cevi biti progнан u Carigrad, i na koncu 1673. godine u Ulcinj (današnja Crna Gora²¹), koji se nalazio na obodu tadašnjeg Osmanskog carstva.²² Kako bilježi Baruh Ben Geršon od Areca (Baruch Ben Gershon), u Ulcinju „na samoj granici između islamske i hrišćanske zemlje” Cevi se u potpunosti vratio judaizmu.²³

Ulcinj, iako „tvrd i veoma lijep grad” ograđen voltovima, kako je pisao Evlija Čelebija, u tim godinama bio je osmanska pijaca robova, koji su uglavnom dovođeni iz sicilijanskih, puljskih i dalmatinskih gradova na Jadranu. Ulcinjski gusari, dominantno domicilni Albanci, uglavnom su živjeli od pljačkanja okolnih gradova, naviknuti na konstantne ratne sudare između Osmanlija i Mletaka, naročito u vrijeme Kandijskog (1645-1669) i Morejskog rata (1684-1699). U takvoj atmosferi, Sabataj Cevi je obitavao na trećem spratu *Balšića kule*²⁴ i bio pod strogim nadzorom tamošnjih vlasti. *Komunicirao je sa ograničenim brojem ljudi, dok se jedva povremeno dopisivao sa Natanom od Gaze. O njegovom, makar tajnom, povratku na judaizam svjedoče dva jevrejska oltara u Balšića kuli*²⁵ (na trećem spratu kule, na bijelom mermeru je vidno ugravirana i Davidova zvijezda).

19 Eban, A. S. (1984) *Heritage: Civilization and the Jews*, New York: Summit Books, p. 217.

20 Od strane tradicionalnih Jevreja biće prozvani kao *Minim* (hebr. jeretici), dok će dio Sebatejanaca sebe nazivati *Ma'aminim* (hebr. vjernici).

21 Važno je konstatovati da su u gornjem primorju današnje Crne Gore, tačnije u sjevernom dijelu Boke Kotorske, takođe živjeli Jevreji i tzv. *Maranosi* (pokršteni Jevreji), porijeklom sa Iberijskog poluostrva. (izvor: Popović, T. (1924), *Herceg Novi*, Dubrovnik, str. 43-44.; Körbler, Đ. (1917) *Život i rad humanista Didaka Pira Portugalca, napose u Dubrovniku*, Zagreb: Rad JAZU, str. 1-169.)

22 Elsie, R. (2001) *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*, London: Hurst & Company, p. 141.

23 Caygill, H. (2009) The Apostate Messiah: Scholem, Taubes and the Oclusions of Sabbatai Zevi, *Journal for Cultural Research*, Vol. 13, Issue 3-4, p. 201.

24 Sagrađena je u vrijeme vladavine srpskih carskih vlastelina i zetskih gospodara Balšića (1360-1421). Treći sprat kule, na kojem je živio Cevi, ranije su podigle Osmanlije, zajedno sa kuglastim svodom u njenom prizemlju.

25 Hadžibrahimović M. Dž. (2008) Da li je Sabetaj Cvi (Sabataj Cevi) pseudo-mesija, sahranjen u Ulcinju, *Almanah*, br. 41-42, str. 56.

*Ipak, boravak u Ulcinju nije donio ničeg dobrog Ceviju. Njegovo unutrašnje stanje naglo se pogoršavalo, o čemu svjedoče pisma iz toga vremena. U jednom od mnogih, namijenjenih Jozefu Filozofu iz Soluna (ocu njegove posljednje supruge Jakovede – Ajše), bilježi kako živi da bi doživio povratak Jevreja u Jerusalem. Tokom njegovog boravka u Ulcinju, nastaje i njegov religijski spis *Misterija vjere*, koji je zabilježio jedan od njegovih sljedbenika. Prvi put će biti objavljen od strane bosanskog kabaliste Nehemije Hajona, 1713. godine, u Berlinu. Ostaće zabilježeno da je, pred sam kraj života, u jednom pismu poslatom nekim prijateljima u Beratu (današnja Albanija), zatražio da mu pošalju molitvenik za *Jom kipur* (*Dan pokajanja*, među Jevrejima).²⁶ U septembru 1676. godine, poslije kraće bolesti, on će umrijeti. Prema predanju, na *Dan pokajanja*, biće sahranjen u Ulcinju.*

Prema bajkovitoj legendi, koju bilježi Kastajn, sahranjen je u jednoj ulcinjskoj pećini, rekavši svom bratu Iliji, da dođe na njegov grob, tri dana po završetku sahrane. „Ilija je otišao. Ali ispred pećine, ležao je veliki zmaj, koji mu prepriječi put. - Moj brat mi je naredio da dođem, reče Ilija, poslije čega ga zmaj pusti da prođe. Ilija uđe u pećinu, koja bijaše prazna, ali ispunjena užarenom svjetlošću. I onda ljudi doznaše da je Sabataj došao među deset izgubljenih plemena Izraela.”²⁷

Ipak, pretpostavlja se da njegov grob (u obliku mauzoleja), na svom privatnom posjedu, čuvaju i održavaju generacije jedne stare muhamedanske porodice u Ulcinju, bez obzira na to što ova teza sa sobom nosi različite kontroverze i neizvjesnosti. Naime, prema porodičnom predanju te porodice, u grobu se nalazi izvjesni Murat Dedej, o kojem Tihomir Đorđević u svojoj knjizi *Naš narodni život* piše sljedeće: „Na kraju mahale Meraje, idući iz Ulcinja za polje, nalazi se turbe u kojem je ukopan neki Murat Dedej. Murat je bio rodom iz Anadolije. Imao je još jednog brata. Obojica su bili pobožni ljudi. Brat mu je otišao na Rodos. Tamo je i umro i na grobu mu je podignuto veliko turbe. Murat je došao u Ulcinj. Tu je živio kao propovjednik, a poslije sebe je ostavio kuću i tri rala zemlje, s tim da se prihod od toga daje sirotinji. Na grobu mu je ozidano turbe, koje svijet vrlo poštuje, dolazi mu na poklonjenje, pali svijeće na Muratovu grobu radi zdravlja i pokriva ga peškirimima.”²⁸

Konkretni istorijski izvori o Muratu Dedeju nisu poznati. Narodno predanje koje je zabilježio Đorđević ostavlja nekoliko

26 Nassi, G. (August, 1992) *Secret Muslim Jews Await Their Messiah – Shabbetai Tzvi*, *Moment Magazine*, p. 41-52.

27 Kastein, J. nav. djelo, p. 324.

28 Hadžibrahimović, M. Dž. nav. djelo, str. 58.

dilema. Zašto bi *svijet* poštovao i klanjao se grobu čovjeka o kojem ne postoje (čak ni) latentni materijalni izvori? Da li je *Murat Dedej* tek alternativno ime za Mehmeda Efendiju (Sabataja Cevija), smišljeno sa namjerom da se sačuva njegov grob od zatiranja, koje bi u to vrijeme imalo za cilj da spriječi nastanak novog hodočasničkog mjesta? Da li je „Muratov” brat, koji je sahranjen na Rodosu, možda Ilija ili Jozef? Sve ove hipoteze i pitanja traže nove istraživačke analize i poduhvate.

Zanimljivo je naglasiti da se lik i djelo Sabataja Cevija tretiraju i u romanesknim dispozicijama. Isak Baševiš Singer, čuveni nobelovac, u svom romanu *Rob* (1962) predstavlja Cevija kao izdajnika i lažnog mesiju, koji je umalo zarobio (ekskomuniciranog) Jakova i njegovog sina Benjamina, inače glavne likove u Singerovom romanu. U svom neobjavljenom romanu *Grešni mesija*, u kojem piše o sljedbenicima Jakova Franka, dodatno se osjeća Singerov resantiman prema Cevijevoj izdaji: „U svakoj zemlji gdje su se naselili Jevreji, još uvijek živi sjećanje ko je bio i šta je učinio Šapsi Cvi (Sabataj Cevi, prim. aut.).”²⁹

Sa druge strane, srpski akademik i književnik jevrejskog porijekla - Erih Koš, u svom romanu *U potrazi za mesijom* (1978), koji je izazvao izvjesne političke kontroverze u onovremenoj Jugoslaviji, takođe opservira ličnost Sabataja Cevija, te ovaj roman, kako navodi Gordana Todorčić (djelimično parafrazirajući Predraga Palavestru) „predstavlja hibrid hronike i parodije pustlovnog/pikarskog romana”, u kojem Koš izvodi troslojnu naraciju, u okviru koje „(...) potraga za Sabatajevima grobom postaje funkcija, predstavlja okvir za pričanje same priče, priče koja je takođe hermeneutički instrument”.³⁰ Crnogorski akademik Zuvdija Hodžić, u svom romanu *Davidova zvijezda* (1993) se takođe dotiče Cevijevog života, a dovodi ga, kako bilježi Maja Grgurović, u vezu „sa osnovnim motivom – motivom zvijezde.”³¹

Stvaranje Dönmeħ zajednice

Nakon smrti Sabataja Cevija, započće okupljanje njegovih sljedbenika u Solunu, koji su po uzoru na svog vjerskog vođu, naročito između 1683. i 1686. godine, intenzivno i kolektivno prelazili na islam. Vremenom će se za ovu malu kripto-jevrejsku

29 Miller, D. N. *Fear of Fiction: Narrative Strategies in the Works of Isaac Bashevis Singer*, Albany: State University of New York Press, p. 34.

30 Todorčić, G. (2014) Kretanje kao princip (de)konstrukcije identiteta u romanu *U potrazi za mesijom* Eriha Koša, *Сборник с доклади от XII международни славистични четения, Т. 2, Литературознание и фолклористика*, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, Факултет по славянски филологии, София, www.academia.edu/9909865.html

31 Grgurović, M., (2015) Liriski postmodernizam u „Davidovoj zvijezdi” Zuvdije Hodžića, *ARS*, br. 1-2., <http://okf-cetinje.org/ars-br-1-2-god-2015.html>

zajednicu (koja se izdvojila iz originalne sabatajanske zajednice u Smirni³²), među islamskim svijetom, odomaćiti naziv *Dönneh*. Kako zanimljivo zapaža jevrejski publicista Gad Nassi: „Dönneh su dobrovoljni konvertiti, fenomen bez presedana u jevrejskoj historiji. Oni upražnjavaju islam javno, ali se pridržavaju jeretičke jevrejske teozofije.”³³

Sin Sabataja Cevija i njegove preposljednje žene Sare Elahun, Ismail (rođen vjerovatno 1668. godine) biće slavljen i kao njegov duhovni nasljednik, međutim o njemu se gubi svaki trag nakon 1680. godine. Prema predanju zajednice *Dönneh*, Ismail je umro kada je imao samo šest godina. Međutim, prema tumačenju Dejvida Dž. Halperina, radi se o faktografskoj netačnosti, iako je nesporno da je Ismail umro jako mlad.³⁴ U jednom svom pismu, neposredno prije smrti, Cevi spominje i drugog sina – Abrahama, dok se u pismu Samjuela Gandora, govori kako je Sabatajev brat Ilija, nakon njegove smrti, otpratio Cevijevu udovicu (Jakovedu Ajšu?) i „djecu” (u množini!) u Jedrene.³⁵ U svojoj knjizi *The Shabbatean Movement in Greece*, Meir Benajahu iznosi tezu da je Ismail Cevi ipak preživio, i da je osamdesetih godina 17. vijeka promijenio ime u *Isak*, te službovao kao rabbin u Sarajevu, od 1690. do 1716. godine. Benajahu se dodatno poziva na jedan grčki dokument koji je Abraham ben Levi Konki (Abraham ben Levi Cuenque) navodno vidio u manastiru

32 *Izmirli* – originalna sabatajanska zajednica u Smirni (Izmiru), često povezivana sa ortodoksnim hasidskim judaizmom. Kao organizovana grupa će egzistirati do 1706. godine, pod vodstvom Daniela Izraela. Prema tadašnjem zapisu Ludviga Holberga: „Niko više ne razmišlja o njemu [Ceviju]. Samo jedan jedini Jevrejin, Daniel Izrael, što živi u Smirni, govoraše da ovaj još uvijek živi i da će se pojaviti poslije 40 godina (...) Niti Turci, niti Hrišćani ne znadoše za ovo. Kada otkriše, Daniel bješe primoran da napusti grad. Ovo bješe kraj lažnosti Sabataja Cevija...” (izvor: Popkin, R.H., Chasin, S. (2004) *The Sabbatian Movement in Turkey (1703-1708)* and Reverberations in Northern Europe, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 94, No. 2, p. 315.) Ipak, važno je reći da su ostaci zajednice *Izmirli* na koncu opstali. Turska štampa je 1923. godine objavila vijest da kuću, gdje je rođen Sabataj Cevi, čuva jedna jevrejska porodica. Uprkos tome što je guverner Izmira 1925. godine zabranio posjete ovoj kući, turska štampa je tokom 1940. godine zabilježila da kuću „okićenu svetim slikama” i dalje pohode hodočasnici. Putopisac Džon Frili (John Freely) će 1962. godine na istom mjestu opisati „grupu starih vjernika, koji pale svijeće i izvode rituale na *ladino* jeziku, na trećem spratu kuće”. Ranih sedamdesetih godina, profesor sa Univerziteta Sjeverna Karolina – Mark Bergman, upoznao je nove stanovnike ove kuće – Rome, koji su potvrdili da ljudi i dalje obilaze kuću i mole se na nepoznatom jeziku. (izvor: Cengiz, S. (2008) *Save Sabbatai Sevi House from Oblivion*, Cambridge University Press, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1, p. 10.)

33 Nassi, G. nav. djelo, str. 49.

34 Halperin, D. J. (1996) *The Son of the Messiah: Ishmael Zevi and the Sabbatian Aqedah*, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 67, p. 144.

35 Isto, str. 150.

Ostrog, u kojem piše da je Ismail Cevi, u svojoj dvadesetoj godini postao solunski đak.³⁶

Nakon Sabatajeve smrti, nastupiće takozvano *doba namjesništva*, usljed činjenice „da će *mesija* biti samo privremeno odsutan”. Cevija će kao vjerski vođa naslijediti *Jakov Cevi* „*Voljeni*” (1650-1690), inače sin Jozefa Filozofa i brat Jakovede Ajše, za koga će Sabatajevi sljedbenici vjerovati da je njegova reinkarnacija. Jakov će 1687. godine zvanično preći na islam, uzeti ime Jakub Čelebija i ostati poznat kao utemeljivač *Osamnaest zapovijesti*. Osnova ovih zapovijesti je bila naknadna reinterpretacija Cevijevih učenja (poput dozvoljivosti razvoda, i sl.), što će izazvati cijepanje među sabatajanskom zajednicom u Solunu. Izvjesni *Mustafa Čelebija*, optužiće Jakova *Voljenog* da je iznevjerio učenja Sabataja Cevija, i formiraće oko sebe zasebnu grupu sljedbenika, poznatu kao *Muminler* (tur. vjernici), ili docnije *Karakaš*.³⁷ Nakon smrti Jakova Cevija 1690. godine, na čelu *Jakubita* (kako će se prozvati njegovi sljedbenici), naći će se *Mustafa Efendija*, prvi *halif* ove zajednice. Mustafa Efendija će se zalagati za intenzivniju integraciju Jakubita u politički i vjerski sistem Osmanskog carstva, i formulisaće zabranu vjenčavanja sa pripadnicima zajednice *Muminler*.

Uskoro će se na čelu *Karakaša* naći Berekija Ruso, poznatiji kao Osman Baba (1676-1721), koji će se 1716. godine samoproglasiti za mesijansku reinkarnaciju Sabataja Cevija. To će privlačiti sve veći broj Jakubita u zajednicu Karakaš, te je učiniti najbrojnijom sabatajanskom zajednicom u Solunu.³⁸ Zanimljivo je spomenuti da će se ova zajednica proširiti i na pojedine djelove Istočne Evrope, gdje će je predvoditi poljski Jevrejin Jakov Frank³⁹. Nakon smrti Berekije Rusoa, doći će do cijepanja unutar same Karakaš zajednice, kada će Ibrahim Aga osporiti mesijansku ulogu Osman Babe, i formirati novu zajednicu poznatu kao *Kapanci*.⁴⁰

36 Isto, str. 216-217.

37 Benjamin, P. (2012) *And the Spirit of Sabbatai Zevi Moved Upon the Waters: Modes of Authority and the Development of the Donme Sects*, Thesis (B. A.), Haverford College, Department of Religion, p. 30.

38 Baer, M. D. (2010) *The Donme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford: Stanford University Press, p. 8.

39 Jakov Frank (1726-1791) će inicirati formiranje zasebne varijante sabatajanstva u Istočnoj Evropi, poznate kao *frankizam*, koji će kombinovati judaizam sa hrišćanskim gnosticizmom.

40 Benjamin, P. nav. djelo, str. 35.

Zaključak

U tom smislu, solunsku kripto-jevrejsku zajednicu Dönmeh možemo podijeliti na sljedeće grupacije: 1) *Jakubiti* (poznati i pod imenom *Maaminim*) – sljedbenici učenja Jakova Cevija *Voljenog* (Jakuba Čelebije), koji su težili potpunijoj integraciji sa islamskom zajednicom Osmanskog carstva. Obično su je činile ugledne i moćne porodice, bliske političkom vrhu; 2) *Karakaš* (*Muminler*) – sljedbenici Berekije Rusoa (Osman Babe), koji nijesu pristajali na potpunu asimilaciju. Težili su očuvanju sefardskog identitetskog elementa, i naslanjali su se na sufistička učenja⁴¹ i saradnju sa *bektašima*. Uglavnom su joj pripadali: zanatlije i radnici; 3) *Kapanci* – karakaška šizma, naprednih svjetonazora, koja je slijedila ideje Ibrahim Age i koja je insistirala na balansu između vjere i logike. Oni su odbijali ideju o postojanju bilo kakvog reinkarniranog nasljednika Sabataja Cevija. Pretežno su im pripadali: trgovci i učitelji. 4) *Lehli* – frankisti iz Poljske, koji su u drugoj polovini 18. vijeka izbjegli u Solun, i pridružili se *Dönmeh* zajednici. Umjesto *Tore*, pozivali su se na učenja iz *Talmuda*.

Neizbježno je primijetiti da je podjela u okviru ove zajednice bila (istovremeno) klasno determinisana. Jakubite su činili pripadnici *visokog staleža*, a mnogi od njih će u docnijim vremenima zauzimati visoka mjesta u osmanskim (turskim) vladajućim krugovima. Takozvani *niži stalež* je pripadao zajednici *Karakaš*, dok je *Kapancima* pripadao sloj izrazito uticajnog *srednjeg staleža*. Zanimljivo je spomenuti da su pripadnici *Kapanci* zajednice, 1879. godine u Solunu, pokrenuli čuvenu *Terakki* školu, koju je pohađao i Mustafa Kemal Atatürk, prvi predsjednik Republike Turske. Pripadnici *Jakubita* i *Karakaša* su se, ne slučajno, razlikovali i po pitanju fizičkog stila. Prvi su, po uzoru na tursku modu, brijali glavu i puštali brkove, dok su potonji nosili dužu kosu i bradu. Gradili su zasebne džamije, i strogo se izbjegavali. Jedini relikv njihovog nekadašnjeg zajedništva bilo je groblje *Dönmeh* zajednice.

Prema njemačkom putopiscu Karstenu Niberu, 1774. godine, u Solunu je živjelo oko šest stotina porodica, koje su pripadale *Dönmeh* zajednici⁴², dok ih je 1908. godine u istom gradu obitalo oko 16 hiljada.⁴³ Zanimljivo je spomenuti da se u vrijeme *Mladoturske revolucije* osjećao snažan politički uticaj sabatajanskog reda, naročito unutar reformističke organizacije *Komitet*

41 Sufizam – mistična struja (učenje) u islamu, koju odlikuje askeza, meditacija i ekstatički odnos prema Bogu.

42 Landau, J.M. (2007) The Dönmes: Crypto-Jews under Turkish Rule, *Jewish Political Studies Review*, 19:1-2, p. 1.

43 Nassi, G. nav. djelo, p. 50.

za napredak i jedinstvo (*Ittihad ve Terakki Cemiyeti*), pa su tako tri pripadnika *Dönme* zajednice bili čak i ministri u prvoj *mladoturskoj* vladi, i to: Nuzhet Faik, Mustafa Arif i Mehmet Javid (inače potomak Berekije Rusoa).⁴⁴ Ipak, nakon *Grčko-turskog rata* (1919-1922), na temelju sporazuma o razmjeni stanovništva, najveći broj pripadnika ove zajednice će napustiti Solun i preseliti se u Tursku, dominantno u Istanbul. Članovi ove zajednice su, prethodno, zatražili od solunskog rabina da im dozvoli povratak u judaizam, što će ovaj ipak odbiti.⁴⁵

Pripadnici *Dönme* zajednice su opstali i do današnjih dana, naročito u Istanbulu (Yeniköy distrikt), i to su dominantno sljedbenici *Karakaş* grupe, kojih ima nekoliko hiljada. Njihovo groblje leži na azijskoj strani Bosfora, dok njihovu džamiju stanovnici Istanbula popularno nazivaju *Jevrejska džamija*. Ipak, ostali članovi ove zajednice, čija se brojnost procjenjuje na između 40 i 60 hiljada⁴⁶, imaju blijedo sjećanje na svoje korijene. Svoje vjerske aktivnosti i svoje običaje drže u strogoj tajnosti ili su ih u potpunosti napustili. U tom smislu je teško utvrditi njihovu vidljivost i prisutnost u turskoj društvenoj stvarnosti, uzme li se u obzir da je najveći dio njih u potpunosti prihvatio turski nacionalni identitet.

Svi navedeni izvori, zapisi, predanja, literarni prikazi i naučni radovi govore u prilog kontraverznosti lika i djela Sabataja Cevija, ali i postojanja ogromnog prostora za istraživače da se ovaj tematski okvir dodatno ispita i dekonstruiše.

LITERATURA:

Monografije

Armstrong, K. (2001) *The Battle for God: A History of Fundamentalism*, New York: The Random House Publishing Group.

Baer, M. D. (2010), *The Donme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford: Stanford University Press.

Eban, A. S. (1984) *Heritage: Civilization and the Jews*, New York: Summit Books.

Elsie, R. (2001) *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*, London: Hurst & Company.

Goldish, M. (2004) *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.

44 Isto, str. 50.

45 Isto.

46 Isto, str. 49.

Graetz, H. (2009) *History of the Jews, Vol. 5: From the Chmielnicki Persecution of the Jews in Poland (1648 C.E.) to the Period of Emancipation in Central Europe (c. 1870 C.E.)*, New York: Cosimo, Inc.

Idel, M. (2011) *Saturn's Jews: On the Witches' Sabbat and Sabbataeanism*, London; NY: Continuum.

Kastein, J. (1931) *The Messiah of Ismir: Sabbatai Zevi, s.l.*: Viking Press.

Körbler, Đ. (1917) *Život i rad humanista Didaka Pira Portugalca, napose u Dubrovniku*, Zagreb: Rad JAZU.

Lukach, H. C. (1914), *The City of Dancing Dervishes and Other Sketches and Studies from the Near East, s.l.*: Macmillan and Company.

Miller, D.N., *Fear of Fiction: Narrative Strategies in the Works of Isaac Bashevis Singer*, Albany: State University of New York Press.

Popović, T. (1924) *Herceg Novi*, Dubrovnik.

Scholem, G. G. (1973) *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah: 1626-1676*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Stavroulakis, N. (1990) *The Jews of Greece*, Athens: Talos Press.

Trotter, D. (2013) *Literature in the First Media Age*, London: Harvard University Press.

Periodika i zbornici:

Caygill, H. (2009) The Apostate Messiah: Scholem, Taubes and the Oclusions of Sabbatai Zevi, *Journal for Cultural Research*, Vol. 13, Issue 3-4.

Cengiz, S. (2008) Save Sabbatai Sevi House from Oblivion, Cambridge University Press, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1.

Hadžibrahimović M. Dž. (2008) Da li je Sabetaj Cvi (Sabataj Cevi) pseudomesija, sahranjen u Ulcinju, *Almanah*, br. 41-42.

Halperin, D. J. (1996) The Son of the Messiah: Ishmael Zevi and the Sabbatian Aqedah, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 67.

Landau, J. M. (2007) The Dönmes: Crypto-Jews under Turkish Rule, *Jewish Political Studies Review*, 19:1-2.

Popkin, R.H., Chasin, S. (2004) The Sabbatian Movement in Turkey (1703-1708) and Reverberations in Northern Europe, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 94, No. 2.

Putík, A. i Veselská, D., A Textile from Izmir with an Embroidered Lion, *Judaica Bohemiae*, No. 43, 2007.

Neobjavljene teze:

Benjamin, P. (2012) *And the Spirit of Sabbatai Zevi Moved Upon the Waters: Modes of Authority and the Development of the Donme Sects*, Thesis (B.A.), Haverford College, Department of Religion.

Tekstovi iz dnevnih listova i mjesečnika:

Nassi, G. (August, 1992) Secret Muslim Jews Await Their Messiah – Shabbetai Tzvi, *Moment Magazine*.

Internet izdanja:

Grgurović, M. (2015) Liriski postmodernizam u “Davidovoj zvijezdi” Zuvdije Hodižića, *ARS*, br. 1-2., <http://okf-cetinje.org/ars-br-1-2-god-2015.html>.

Todorić, G. (2014) Kretanje kao princip (de)konstrukcije identiteta u romanu *U potrazi za mesijom* Eriha Koša, *Сборник с докладами от XII международни славистични четения, Т. 2, Литературознание и фолклористика*, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии, София, www.academia.edu/9909865.html.

Nikola Zečević

University Donja Gorica, Humanities Studies, Podgorica, Montenegro

INTERPRETATIONS OF THE ACTIVITIES OF
SABBATAI ZEVI AND THE CRYPTO-JEWISH DÖNMEH
COMMUNITY IN THE BALKANS

Abstract

The main objective of this paper is to analyze historical sources and records, articles and books regarding Sabbatai Zevi's life – a Sephardic Rabbi born in Smyrna (present-day Turkey) to a family of Romaniote Jews from Patras, and (more precisely) his political and social activities in the Balkans, in Thessaloniki (present-day Greece) and Ulcinj (present-day Montenegro). The analytical focus of this paper is directed at the description of Zevi's activities in Thessaloniki (1651-1658), and the circumstances of forming a local crypto-Jewish group Dönme and their cultural legacy. Particularly interesting are the last three years of his life in Ulcinj, where he was banished in 1673 by the Ottoman sultan Mehmed IV. Sabbatai Zevi died in Ulcinj in 1676, where he was likely buried. The aim of the paper is to additionally explain all religious and dogmatic dichotomies and denominations within the Dönme community and the reasons for their emergence.

Key words: *Sabbatai Zevi, Sabbateanism, Dönme, the Balkans*